

Штепняна Гажа

**«О, споминів гірка й солодка мить!...»
Українська літературна мемуаристика
на межі століть**

Українська літературна мемуаристика на межі століть. У статті розглядаються загальні тенденції розвитку української літературної мемуаристики ХХ ст. від об'єктного до суб'єктного типів.

Ключові слова: мемуари, спогади, тип мемуарів.

*Сумнівна тиша мемуарна,
Де йдуть у сполин злет і подвиг,
Дороги, пройдені немарно...
І кожен затамує подих.*

В. Калашиник

Літературна мемуаристика – важливий складник будь-якого національного літературного процесу, скарбниця пам'яті, ретроспективного автентичного знання про епоху, постаті, події та явища. Суб'єктивна за своєю природою, вона забезпечує можливість встановлення правди, осягнення об'єктивного змісту історії. В українському культурно-гуманітарному просторі літературна мемуаристика посідає сьогодні визначне місце, але в минулому вона пройшла складний шлях.

Лише в другій половині ХХ ст. відбулося відродження української літературної мемуаристики, й вона стала частиною літературного процесу. За ступенем авторської присутності в літературних мемуарах виокремлюються об'єктний (М. Рудницький, Є. Кротевич, Ю. Мартич, С. Голованівський); об'єктно-суб'єктний (П. Панч, В. Минко, Ю. Смолич, Г. Костюк); суб'єктно-об'єктний (У. Самчук, І. Кошелівець, Р. Іванчук); суб'єктний (В. Сосюра, В. Дрозд, І. Жиленко, А. Дімаров, М. Руденко) типи.

Головним змістом розвитку української літературної мемуаристики другої половини ХХ ст. є рух від об'єктного через об'єктно-суб'єктний та суб'єктно-об'єктний до суб'єктного її типів. Зазначені типи існують сьогодні в українській мемуаристиці як паралельні явища; поява нового типу не спричинювала занепаду попереднього, але виникали вони послідовно. У їх становленні помітні змагання українських письменників за демократизацію літературного життя і самої літератури, відстоювання свого права бути творчою індивідуальністю, мати оригінальний погляд на світ.

Розвиток літературної мемуаристики у другій половині ХХ ст. мав такі напрямки:

- від часткової правди з широким використанням фігури умовчання, обминання певних історичних подій (голодомору 1932–1933 рр., репресій) і замовчуванням ідеологічно табуйованих історичних постатей (С. Єфремов, М. Хвильовий та ін.) до подання історії через індивідуальний досвід у повному обсязі, без будь-яких обмежень та винятків;

- від репрезентації в мемуарах вузького кола радянських класиків, пропущених офіційною наукою в історію літератури, до повного охоплення літературного процесу й подання в мемуарах усіх його вартісних представників; оцінювання їх за талантом, а не службовою ієрархією в СПУ; включення діячів Розстріляного Відродження української куль-

тури 1920-х рр., а в новітні часи – і шістдесятників, тобто того покоління, яке стало творцем Української держави;

– від несміливих спроб оцінити минуле, дати свої особисті коментарі, пояснити події й поведінку їх учасників до могутнього аналітичного й публіцистичного дискурсу, який сприймається сьогодні як невід’ємна жанрова складова літературної мемуаристики, до філософських роздумів про шляхи боротьби української нації за своє виживання в умовах тоталітарної держави й обґрунтування неминучості української незалежності. Цей мотив загострився в літературній мемуаристиці кінця 90-х років XX ст. – початку XXI ст.; саме в творах А. Дімарова «Прожити і розповісти», В. Дрозда «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок», І. Жиленко «Номо feriens», Р. Іванчука «Дороги вольні і невольні», Л. Крушельницької «Рубали ліс», М. Руденка «Найбільше диво – життя» та ін. зображена правдива, документальна картина війни радянської держави проти українського народу, прагнення позбавити український рух авторитетних лідерів, знищити національну інтелігенцію. З літературної мемуаристики постає й картина грандіозного опору свідомого українства тоталітарній системі, протистояння їй не лише національно заангажованого українця, але й будь-якої талановитої людини, здатної виявляти самостійну позицію; Українська держава витлумачується в спогадах як неминучий наслідок цієї боротьби.

Характерною особливістю літературних запитів суспільства наприкінці XX ст. – поч. XXI ст. є зростаючий інтерес до документальної літератури взагалі і до мемуарів зокрема. У статті «Мемуари як феномен культури» А. Тартаковський підкреслив: «Пам’ять – основа культури, а мемуаристика – суть оречевлена історична пам’ять. Один із засобів духовної спадковості поколінь і одне зі свідчень рівня цивілізованості суспільства» [10:35].

Письменники відчували необхідність у прямому діалозі з читачем, у відкритому, без вимислу, осягненні пережитого. Читач прагне документального відбитку подій минулого; мемуарист протиставляє усім фальсифікаціям власну пам’ять і усвідомлення необхідності відшукати правду. За словами О. Галича, «...лише пам’ять людська здатна, хоч і частково, зафіксувати минуле – в постатях, обличчях, особливих прикметах побуту, політичній атмосфері і моралі певної доби. Без допитливого погляду в минуле, тверезого аналізу сучасного неможливо будувати майбутнє. Весь досвід тисячолітньої людської цивілізації вчить цьому, а також і досвід, відображений в безлічі мемуарних творів, що доносять до нас сліди колишніх битв і переживань людей, кожний з яких причетний до творення історії» [2:144].

Зростання авторитету мемуарної літератури викликало низку конференцій, дискусій «Мемуари на зламі епох», предметом яких стало широке коло питань, пов'язаних із мемуаристикою. Як зазначали учасники «Круглого столу»: «Художня література не в змозі впоратися з масштабами прихованої раніше трагедійності ХХ ст. Сучасна людина їй не повірить. Вона може повірити лише документалістиці, мемуарам і винести урок з минулого» [6:24].

У своїх оригінальних за структурою творах мемуаристи прагнуть якнайповніше презентувати свій особистий життєвий шлях на тлі суспільних подій («Страшно (та, мабуть, злочинно) забрати із собою все, що знав, бачив, любив») [3:53] і розповісти про долю покоління, яке в умовах тоталітарного духовного гніту зуміло зберегти чистоту душ, мужність і волю до свободи.

Спогади А. Дімарова, В. Дрозда, Л. Крушельницької, І. Жиленко, Р. Іваничука, М. Руденка – вражаючі свідчення духовного піднесення особистості від цілковитого знеособлення, якого вимагала від людини радянська система, до несхибного усвідомлення своєї самодостатньої цінності, а разом із тим і розуміння того, як впливала комуністична ідеологія на вільний духовний розвиток.

У вступному розділі книги спогадів М. Руденко виклав свої роздуми про причини їх написання. «Кожен із нас якось пробує відповісти на одвічні питання: хто є людина? Як вона з'явилася на землі? Яке її місце у Всесвіті? Що (або Хто?) є сам Всесвіт?» [8:9]. Відповідь на них, твердить автор, нагадує шлях за небосхил: ось він, зовсім близько, але насправді неможливо досягти межі, що відділяє землю і небо. «Давно, дуже давно (майже сім десятиліть тому), я вирушив у цю нескінченну дорогу. Тоді я ще не знав, що вона нескінченна. Тепер знаю. І все ж не можу спинитися. І навіть гадаю, що немає в мене права на зупинку» [8:9]. Отже, свої спогади автор слушно розглядає і як етап у цих пошуках, спробу через самопізнання досягнути світової таємниці, пізнавши себе, пізнати світ.

Ця філософська засада опису самозростання, внутрішнього становлення, самокритичності до себе колишнього, подоланого в процесі невпинного розвитку, лежить в основі більшості спогадів суб'єктного типу мемуарного дискурсу.

Поштовхом до написання мемуарів А. Дімаров назвав численні звернення до нього друзів, серед них Миколи Жулинського та Ірини Жиленко. Зокрема остання подарувала йому «розкішний блокнот» з побажанням: «написати в ньому свої іскрометні спогади <...>. Якщо не Ви – то хто ж? Невже кане в небуття?» [3:84].

«Згадати, що згадається», – цю містку формулу, на думку І. Шайтанова [11], мемуаристи підносять до кардинального естетичного

принципу. Пам'ять не має просторово-часових вимірів, долає і зупиняє час, повертаючи незворотне, уписуючи сьогоднішнє у вічність. Пам'ять є критерієм достовірності, гарантією справжніх почуттів і думок. Це вже не стільки спогади минулого, скільки «переживання» його, переосмислення, коли важливий сам процес творчого «перестворення» дійсності. Пам'ять пов'язується з авторським ідеалом письменників: нею визначається міра цінності людини.

Пам'ять – істотний, якщо не єдино головний чинник творчості, певна одвічна даність творчого процесу. Дійсність остаточно формується саме в пам'яті і тільки потім набуває викінченого втілення у слові, минуле перетворюється у пам'яті і «переводиться» у текст. Мотив пам'яті безпосередньо пов'язаний з реалізацією авторської концепції. Настанова авторської свідомості на спогади – її домінантна риса, що підпорядковує всю сповідальну структуру мемуарних творів, а саме: ретроспективність у викладі, підбирання матеріалу, порушення хронологічної послідовності (замість якої – «плями пам'яті», «уривки минулого», «слайди пам'яті», «крихти пам'яті», «віньетки пам'яті»).

В. Б. Шкловський писав: «Слово не живе самотнім, слово живе повтореннями... Головна доля слова у тому, що воно живе у фразі і живе повтореннями» [12:249]; численністю таких «повторень», збагачених різноманітними смислами, «живуть» в мемуарно-автобіографічних текстах наскрізні, ключові слова, слова-домінанти, з-поміж них «пам'ять», «спогад», «спомин», «сповідь», «пам'ятаю», «згадую», «згадка», що трапляються у текстах раз у раз. «Спогади викликаємо, поринаємо чи переносимось у них, шукаємо в них забуття, повертаємо з ними крихту минулого часу, заповнюючи прогалини у теперішньому» [9:404].

У мемуарно-автобіографічних творах лишилися основні компоненти біографічної цінності: рід, сім'я, нація, стан, епоха, колоритність; виправдання національної totoжності; ідея батьківства, материнства і синівства у біографічному світі; самоусвідомлення особистості у контексті сучасності; історичне самоусвідомлення, психологічна самоінтерпретація особистості тощо. Саморепрезентація передбачає звернення до різних структурних компонентів особистості – її цінностей, ідеалів, емоцій у часовій перспективі і, відповідно, у динаміці. Особливо важливе при цьому самооцінювання оповідача.

Самоусвідомлення і самоінтерпретація особистості у ХХ ст. актуалізувалися під впливом як історичних трагічних процесів (революції, війни, глобальні соціальні експерименти), так і відкриттів у галузі людознавства (психоаналіз З. Фрейда, аналітична психологія К. Г. Юнга, пошуки ідеї людини, концепції світу провідних філософських шкіл від А. Шопенгауера до Ж. Дерріди). Автори мемуарно-автобіографічних творів усе частіше звертаються до глибини й невечерності внутріш-

нього життя. У їхніх самохарактеристиках використовується протиставлення внутрішнього і зовнішнього, а до тексту вводиться діалог внутрішніх голосів.

«Основний мотив людського життя – його розширення, поповнювання себе своїми ж частинами, рідними тобі, що є і в інших... – зазначав М. Мамардашвілі. – Я мушу подолати рамки мого ества, вийти з того ества, відомого мені як «Я» чи іншому як «Він» [7:181]. Для образу «Я» в автобіографічному тексті ці зв'язки з іншими, що розширюють світ особистості, надзвичайно істотні. «Я» усвідомлює себе як родове, звідси звертання у тексті до історії роду, і, як правило, обов'язкове включення в нього відомостей про сім'ю, коротких біографій батьків (спогади А. Дімарова, І. Жиленко, Л. Крушельницької, Р. Іванчука). Образ «Я» в автобіографічній прозі виникає внаслідок самооб'єктивації: з одного боку, оповідач виступає активно дієвим, що згадує, мислить, творить текст – суб'єкт, з другого боку, саме він є об'єктом.

В описуваний предметний або природний світ людина завжди вносить саму себе, у цих описах «Я» присутнє «силою свого самопроникнення», у них є «світло, що освітлює і бачить самого себе!» [7] Зображення предметних реалій чи природних явищ відверто суб'єктивні, часто оцінні й відбивають особливості індивіда, своєрідність його погляду на світ, утілюють силу його пам'яті про минуле.

Як результат – у структурі оповіді поєднуються і взаємодіють два часові шари: план минулого і план теперішнього, що може приводити до одночасного зіставлення просторових позицій. Наявність двох часових площин передбачає співвідношення двох суб'єктивних планів: плану «зрілого» оповідача в сучасному і плану його «Я» в минулому. «Я» оповідача набуває рис дифузності: це і «Я» очевидця подій, їх учасника, і «Я» оповідача, що згадує минувшину. Співвіднесеність двох суб'єктивних планів передбачає певну відстороненість автора, на чому часто мемуаристи наголошують у тексті. В оповіді зазвичай поєднуються дві точки зору: біографічного героя (наївно-романтичне) й автора (конкретно-історичне) сприйняття подій.

Приватна індивідуальна доля, життя людини, як воно є, у всій позірній простоті й буденності мислиться вихідним моментом у розгортанні оповідної лінії. Але автобіографічно-мемуарні твори включають у себе й інший масштаб. Одвічні, онтологічні, екзистенційні смисли «не існують ніде інакше, як у самому повсякденному бутті». Горизонт повсякдення – це «найближче» людини, те, що існує скрізь і завжди разом, горизонт усередненості й розмитих кордонів між власним Я і світом...» [7:77].

Послідовно розширюється сфера життя «Я», що є предметом зображення в автобіографічній прозі. Зрештою, у XX ст. образ «Я» гранично ускладнюється й остаточно набуває «багатогаровості», «багатоперховості», у зв'язку з цим одним із найважливіших мотивів мемуарно-автобіографічної прози стає мотив пошуку цілісності особистості, пошуку істинного «Я» у процесі самопізнання: «У пізнанні себе самої людина прилучається до таїн, незнаних іншими... Особистість людська таємничіша за світ. Вона і є цілий світ. Людина – мікрокосм і містить у собі все. Але актуалізованим і оформленим у її особистості є тільки індивідуально-особливе» [1:8].

Отже, мемуарні твори останнього десятиліття XX віку – це акт авторського самопізнання, втілення власного емпіричного, духовно-біографічного та екзистенційного досвіду, акт творення письменником своєї особистості, прагнення самоствердитися, самоотожнитися.

Література

1. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. — М. : Книга, 1991. — 446 с.
2. Галич О. Відлуння пам'яті людської / О. Галич // Літературна панорама. — К. : Дніпро, 1990. — С. 134—144.
3. Жиленко І. Homo feriens : кн. 2 / І. Жиленко // Сучасність, — 1999. — № 12. — С. 95—150.
4. Калашник В. Бентежне надвечір'я : Лірика, поетичні переклади / [передм. В. Борового] / Володимир Калашник. — Х. : Майдан, 2004. — 120 с.
5. Калашник В. Незгасимі світи : Лірика, паліндроми, переклади / [передм. А. Стожук] / Володимир Калашник. — Х. : Майдан, 2010. — 132 с.
6. «Круглый стол» : Мемуары на сломе эпох / И. Шайтанов, Н. Анастасьев, Ю. Овсянников, В. Кардин, М. Кораллов, Н. Щербакова, С. Алексиевич // Вопросы литературы. — 2000. — № 1. — С. 3—43.
7. Мамардашвили М. К. Психологическая топология пути : М. Пруст «В поисках утраченного времени» / М. К. Мамардашвили. — СПб. : Изд-во РХГИ, журн. «Нева», 1997. — 555 с.
8. Руденко М. Найбільше диво – життя : Спогади / М. Руденко. — К. ; Едмонтон-Торонто : КІУС; ТАКСОН, 1998. — 558 с.
9. Содомора А. Спогад / А. Содомора // Надинці зі словом. — Львів : Літопис, 1999. — С. 403—408.
10. Тартаковский А. Г. Мемуары как феномен культуры / А. Г. Тартаковский // Вопросы литературы. — 1999. — № 1. — С. 35—55.

11. Шайтанов И. Как было и что вспомнилось : (Современная автобиографическая и мемуарная проза) / И. Шайтанов // Литературное обозрение. — 1977. — № 4. — С. 59—63.
12. Шкловский В. Б. О теории прозы / В. Б. Шкловский. — М. : Сов. писатель, 1983. — 249 с.

Гажга Т. П.

«О, споминів гірка й солодка мить!...»

Украинская литературная мемуаристика на рубеже веков

В статье рассматриваются общие тенденции развития украинской литературной мемуаристики XX в. от ее объектного типа – к субъектному.

Ключевые слова: мемуары, воспоминания, тип мемуаров.

Gazha T. P.

«О, споминів гірка й солодка мить!...»

Ukrainian literary memoirs on the turn of the century

The article deals with the general tendency of the Ukrainian XX-th century memoirs development from its objective type to the subjective one.

Key words: memoirs, reminiscences, the type of memoirs.